

Malmberget och Koskullskulle – fördjupad riksintressebeskrivning

Anna Elmén Berg
2011

Projekt Nya Gällivare samfinansieras av:

Malmberget och Koskullskulle – fördjupad riksintressebeskrivning

Introduktion	3
Historisk bakgrund	3
Riksintresset Malmberget-Koskullskulle	4
Fördjupad riksintressebeskrivning för Malmberget-Koskullskulle	5
Malmberget och Koskullskulle – periodindelning	6
Karta Malmberget	9
Karta Koskullskulle	10
Käll- och litteraturförteckning	11

Introduktion

Malmberget är ett högt beläget samhälle och breder ut sig i en långsmal, bred form på Gällivare malmbergs sydsluttning. Det har en tydlig orientering mot söder: bebyggelsen vänder sitt ansikte mot solen och utsikten mot Dundret, samtidigt som det söker skydd från vindar och kyla genom sitt läge på bergets sydsida. Bebyggelsen har ofta en särpräglad karaktär just på grund av de topografiska förhållandena. Mycket av bebyggelsen står i starkt lutande terräng, ibland har marken terrasserats så att tomterna är trappstegsformade.

Samhället hade länge en karakteristisk uppdelning i tre väst-östligt utbredda områden som ännu är tydligt avläsbara: överst bolagssamhället, glest bebyggt med bostäder och anläggningar för gruvdriften; på en platå nedanför järnvägsområdet med stationshus och bangårdar; samt längst i söder det stadsplanlagda samhället.

Bebyggelsen är relativt småskalig, med ett höghus i centrum som pregnant undantag. Arkitekturen kan i allmänhet beskrivas som tidstypisk vardagsarkitektur av god kvalitet. Delar av byggnadsbeståndet utmärker sig dock genom högre arkitektoniska kvaliteter, bland dem exempelvis kyrkan och bolagshotellet, båda ritade av Hakon Ahlberg.

Ned genom samhället i nordsydlig riktning löper en enorm klyfta, Kaptensgropen, som delar samhället i en västlig och en östlig del. Gropen präglar samhällsbilden mycket tydligt sett ovanifrån och är ständigt närvarande i människornas kognitiva landskap. Men den är samtidigt osynlig i stadsbilden. Den enda påtagliga påminnelsen om gropens närvaro är det industristängsel som tvärt avslutar de öst-västligt orienterade gatorna de övre delarna av Malmberget.

Bebyggelsenamnet Malmberget är bestämd form av malmberg i betydelsen ”malmfyndighet”. På samiska *Málmavárre*.

Koskullskulle är beläget ungefär 7 km nordost om Gällivare. Det ligger på sydsluttningen ned mot Lina älv. Landskapet är här mer låglänt och mitten av stadsplanen utgjordes från början av ett stort myrområde. Samhället har samma karaktäristiska uppdelning som Malmberget. Överst, närmast gruvberget, ett bolagsområde med bostäder för gruvans och förvaltningens personal. Öster därom ett stadsplanlagt område för privat egnahemsbyggande. De båda områdena skiljs åt av järnvägen som ligger i ett planare område.

Bebyggelsenamnet Koskullskulle har orten fått efter Georg Adolf Koskull, som var landshövding i Norrbotten 1816-1821.

Historisk bakgrund

Kulturlandskapet omkring Malmberget har fått sin karaktär av malmkropparnas belägenhet. Gruvorna består av ett 20-tal större och mindre fyndigheter som ligger inom ett ca fem km långt och två km brett område. Av dessa bryts idag ungefär tio. Den viktigaste malmkroppen var från början Kaptensmalmen och det var paradoxalt nog på denna den största av malmkropparna som samhället kom att byggas. Även andra malmkroppar lutar in under dagens samhälle och kommer på sikt att påverka dess existens.

Gällivare malmbergs naturresurser var kända sedan 1600-talet och dagens brytning har en lång förhistoria. Järnmalmen började utvinnas i liten skala 1742. I Koskullskulle skedde viss malmbrytning från 1825. Eftersom malmen måste fraktas ut till kusten med renskjuts, var produktionen till en början liten. När malmbanan nådde fram till gruvberget i Gällivare 1888 och till Koskullskulle tio år senare, var transportproblemet löst och en mer omfattande industriell brytning kunde starta. Behovet av bostäder och samhällsservice drev fram en

snabb strukturell förändring av platserna, som på kort tid förvandlades från ödemarker till tätorter. Med gruvindustriföretagen kom en ny byråkratisk maktstruktur till platsen, som totalt kom att genomsyra samhället och det liv som där levdes. Samhällets olika funktioner samt dess sociala skiktningar satte sin prägel på den fysiska miljön såväl som på människornas mentalitet.

Bolagsområdenas lokalisering var beroende av läget intill gruvarbetsplatserna. I Malmberget var den största brytningsplatsen Kaptensmalmen. Av den anledningen drogs också järnvägen intill gruvan. Järnvägen byggdes så nära brytningsplatsen som möjligt, på en höjdpåta nedanför, cirka 50 meter över bergets fot. Malmen kunde så rutschas ned till järnvägen. Stations- och bangårdsområdets placering medförde att samhället redan från början fick sin karaktäristiska tredelade struktur. Nedanför järnvägen etablerades ett område för enskild bebyggelse som dock stadsplanerades först 1898. Då började också den kåkbebyggelse saneras bort, som planlöst vuxit fram utifrån enskildas behov. Även i Koskullskulle fanns en vild kåkbebyggelse som revs efter det att egnahemsområdet planlagts 1902.

De centrala delarna av Malmberget såväl som Koskullskulle präglas fortfarande av den första stadsplanen. I Malmberget har senare har skett en centrumförskjutning. Redan när stadsplanen etablerades fanns kunskapen om att malmkroppen sträckte sig i under byggnadsområdet. På 1950-talet började gruvdriften vid Kaptensmalmen att påverka bebyggelsen. Gropen var först ett dagbrott, som växte till en jätteklyfta genom markens underminering och påföljande ras.

På 1960-talet började gropen äta sig in i samhället. Stora områden utrymdes och bebyggelsen revs, däribland viktiga offentliga byggnader som kyrka, skola, badhus och föreningslokaler. Samtidigt flyttades järnvägen och järnvägsområdet öppnades för exploatering. I ett centralt beläget område kunde då ett nytt, modernt centrum växa fram, där bostäder, butiker, skolor och fritidslokaler låg väl integrerade nära ett grönskande parkområde.

Under 1960- och 70-talen var Malmberget kommunens största tätort. Dominerande arbetsgivare var LKAB, som tog över gruvdriften även i Koskullskulle 1950. Sedan 1957 var företaget nästan helt statligt.

Malmbergets och Koskullskulles ensidiga näringsstruktur med hög grad av beroende av ett enda industriföretag har gjort att det finns ett nära samband mellan företagets och samhällets utveckling, som också är tydligt avläsbart i dagens kulturmiljö.

Koskullskulle blev aldrig ett lika stort samhälle som Malmberget. Istället framstår det idag som ett slags förort till Malmberget. Sedan Dennewitz, Tingvallskulle och Vitåfors försvunnit är det den enda återstående gruvförorten i området.

Riksintresset Malmberget-Koskullskulle

Samhällena Malmberget och Koskullskulle är idag kulturmiljöer av nationellt såväl som internationellt värde. När Riksantikvarieämbetet 1999 gjorde ett urval av landets tio viktigaste industriminnen, var ”Norrbottens teknologiska megasystem” ett av dem. Begreppet är hämtat från en artikel från 1998 av teknikhistorikern Staffan Hansson, som visade på att malmbanan, gruvbrytningen i Malmfälten, Porjus kraftstation samt Bodens fästning är stora tekniska system, så ömsesidigt beroende av varandra att det är möjligt att se dem som delar av ett teknologiskt megasystem. Ett teknologiskt, eller sociotekniskt system, är ett begrepp som innefattar såväl det tekniska systemet i sig, som de människor och organisationer som bygger, driver och använder systemet. Till sammanhanget hör också relevanta regelverk och ekonomiska

förhållanden. Ytterst syftade det teknologiska megasystemet i Norrbotten till produktion av järnmalm.

Malmberget och Koskullskulle är av riksantikvarieämbetet utpekade som riksintressen för kulturmiljövården (nr 14 i länet). Detta ger områdena ett skydd i enlighet med Miljöbalken. Den riksintressebeskrivning som hittills gällt har sett ut så här:

BD 14 Malmberget-Koskullskulle

(Gällivare sn)

Motivering: Två gruvsamhällen med för dem karaktäristisk och tidstypisk bebyggelse som väl speglar konjunkturförändringar och social skiktning från olika skeden.

Uttryck för riksintresse: Samhällen med karaktäristiskt uppdelad bebyggelse; bolagsområden och enskilt bebyggda områden. Bolagsområdena är idag relativt intakt, med arbetar- och tjänstebostäder och en disponentvilla. Där finns också byggnader med direkt anknytning till brytningen, t.ex. Hermelinstollen, Seletlaven och ångkraftstationen.

Fördjupad riksintressebeskrivning för Malmberget-Koskullskulle

Med anledning av den samhällsomvandling på grund av gruvans expansion som nu pågår i Malmfälten, har länsstyrelsen gett Piteå museum i uppdrag att göra en analys av riksintresseområdet. Uppdraget har bekostats av länsstyrelsen och av projektet Nya Gällivare.

Analysen skall presenteras i form av en fördjupad riksintressebeskrivning. Syftet är att precisera riksintressets innehåll och ge det en nyanserad beskrivning, att definiera vilka värden kulturmiljön har samt i relation till förändringssituationen lämna rekommendationer för hur kulturvärdena bäst kan tillvaratas.

Områdesanalysen omfattar fjorton delområden, som tidigare beskrivits i den kulturmiljöanalys som gjordes 2007. Den periodindelning för samhällena som där gjordes har vidareutvecklats i följande avsnitt. Områdenas belägenhet framgår av bilagda kartor. Rekommendationerna är gjorda i relation till vad Gällivare kommuns fördjupade översiktsplan 2008-2025 säger om områdenas framtid. Uppdraget är utfört 2010-2011 av Anna Elmén Berg.

Malmberget och Koskullskulle - periodindelning

Samhällets förhistoria – före 1888 och 1898

Gellivare malmbergs naturresurser var kända sedan 1600-talet och dagens gruvbrytning har en lång förhistoria. I Malmberget började malm utvinna i liten skala 1742, i Koskullskulle försiggick viss gruvverksamhet från 1825.

Samhällets pionjärskede – efter järnvägens tillkomst 1888 och 1898

Järnvägen drogs fram till Malmberget 1888 och till Koskullskulle 1898. Därmed var transportproblemet löst och det blev möjligt att utvinna malm i större skala.

De första fyra åren, 1888-1892, drevs gruvbrytningen i Malmberget av det engelskägda bolaget Gellivare AB. Bolaget byggde bostäder i liten skala. Behovet av bostäder och samhällsservice drev fram en snabb strukturell förändring av platsen. En kåkstad växte fram. En uppdelning mellan bolagsområde och komplementområde uppstod tidigt.

I Koskullskulle bedrevs verksamheten av det måhriska företaget Bergverksaktiebolaget Freja. Orten genomgick i princip samma utveckling som Malmberget, men i mindre skala. Uppbyggnaden av bolagsområdet inleddes med byggandet av arbetarbostäder. Tjänstemännen bodde från början vid Kaptensgården. Den privata bygghusen bestod som i Malmberget av jordkulor och otäta småkåkar på ofri grund.

När AGM tog över gruvorna i Malmberget 1892 inleddes ett nytt expansionskede. Arbetarbaracker byggdes, men bolaget täckte bara behovet av bostäder för en tredjedel av arbetsstyrkan. Det vilda byggandet blomstrade. Från 1894 planerades för en stadsplan för samhället. Bolaget motarbetade planerna och ansåg att man själva skulle ansvara för bostadsförsörjningen.

Samhällets etablering – från stadsplanerna 1899 och 1902

År 1898 färdigställdes Malmbergets första stadsplan, utarbetad av ingenjören Henrik Wennerström på länsstyrelsens uppdrag. Planen godkändes året därpå och därmed inleddes en explosionsartad byggnadsperiod som varade ungefär fram till 1905. På stadsplanens tomter kunde gruvarbetarna nu uppföra egna bostadshus oberoende av bolagets kontroll.

Nu etablerades den tredelade struktur som kom att karaktärisera Malmberget. Samhällets organiserades i ett stadsplanlagt område, ett järnvägsområde samt ett bolagsområde. Samtidigt började kåkstaden att saneras bort.

Municipalstyrelse för samhället inrättades 1908. Då fastställdes att Wennerströms stadsplan skulle gälla för det nya municipalsamhället och att byggnads-, ordnings-, brand och hälsovårdsstadgor skulle gälla.

År 1907 gick staten in som hälftenägare i LKAB, vilket medförde att även byggandet på bolagsområdena tog fart. På 1910-talet var bolagsområdena i Hermelin, Johannes och Kilen i sitt första skede i stort sett utbyggda. 1916 avsatte SJ en del av järnvägsområdet till Folkets Park.

Stadsplanen var fullt utbyggd vid 1920-talets slut. De sista 40-talet tomterna kunde på grund av dåliga markförhållanden inte bebyggas.

Det är känt att LKAB under denna period medverkade i bebyggandet av stadsplanen genom att stötta de anställdas bostadsbyggande, men det är oklart hur stödet så ut och i vilken utsträckning det skedde. År 1913 inköpte LKAB exempelvis två kvarter i Bäckan inom stadsplanen. Där byggdes bostadshus som sedan såldes till de anställda med förmånliga lån.

I Koskullskulle tillkom en stadsplan för komplementsamhället 1902. Upphovsmannen var även i detta fall ingenjören Henrik Wennerström, som vid denna tid även var platschef i Koskullskulle. Efter planens tillkomst byggdes egnahem under 1900- och 1910-talet i ett rasande tempo.

Mitt i stadsplaneområdet fanns ett stort myrområde som var svårt att bebygga. Denna myr utdikades och planlades 1916-18. Genom stadsplanens tillkomst fick samhället den karakteristiska uppdelningen i ett bolagsområde och ett egnahemsområde, skiljda åt ett järnvägsområde med stationshus och banvallar.

Samhällets konsolidering – mellankrigstiden

Ett nytt malmavtal 1927 ökade LKAB:s brytningsrätt och bostadsbrist hotade i Malmberget. Byggnadsplan för nedre delen av Kilen tycks ha tillkommit 1929. Därefter tillkom arbetarbaracker på Kilen 1929-1931, samt på 40-talet. I övrigt var bolagets byggande obetydligt under 1920-1940-talen.

Stadsplanen reviderades 1931 för att ny mark skulle kunna inkorporeras. På 1940-talet uppfördes allmänna byggnader längs Kaptensvägen, 1940 badhus, 1942 samrealskola, 1944 kyrka. Skolan och kyrkan skänktes av bolaget till samhället. År 1942 bekostade LKAB också uppförandet av yrkesskolan i parkområdet. Förmodligen stöttade LKAB även under denna period egnahemsbyggnandet, men det är oklart hur och i vilken utsträckning.

För Koskullskulles del är känt att bolaget beviljade räntefria egnahemslån från 1928, vilket sannolikt medverkade till en uppgång i byggandet under följande år. I sydvästra delen av regleringsplanen var ett torg utlagt. Detta reglerades för bebyggelse 1929-1931. Skola med lärarbostäder byggdes av kommunen 1939.

Samhällets modernisering – efterkrigstiden

1947 års bostadsförsörjningslag gav kommunerna ett större ansvar än tidigare för planering och förmedling av bostäder. I motsvarande grad minskade bolagets ansvar, men LKAB kom även fortsättningsvis att bygga personalbostäder i Malmberget. I Koskullskulle avsatte den nya bostadsförsörjningslagen inga större avtryck. På 1940-talet tillkom ett pensionärshem mitt i samhället. Två flerbostadshus i tegel byggdes på bolagsområdet.

År 1948 ökade LKAB på nytt brytningen. Produktionen centraliserades nu till Vitåfors och expanderade. 1950 övertog LKAB även produktionen i Koskullskulle, vilket fick ett ökat byggande där till följd. Under 1950-talet utvidgades stadsplaneområdet med området kring rundgatorna. På 1960-talet tillkom villaområdet Solbacken. Det är oklart om bolaget i detta sammanhang bidrog med egnahemslån.

Inflyttningen till Malmberget ökade och bostadsbristen blev akut. Nya områden inkorporerades i samhället. 1951 års stadsplan innebar att bebyggelsen kunde förtätas och högre hus byggas. Nu inleddes den stora stadsomvandlingen, som på sikt fick till följd att stora delar av centrala Malmberget idag domineras av lamellhus med hyreslägenheter.

I utkanten av Malmberget tillkom egnahems- och villaområdet Malmsta under 1950-talet. Det är inte känt hur projekteringen gick till, vissa uppgifter tyder på att LKAB ägde marken. Både planen och delar av bebyggelsen ritades dock av arkitekt Folke Hederus, som under denna period hade så många uppdrag för bolaget att han betecknats som särskild bolagsarkitekt. Det anses dock att LKAB bidrog med egnahemslån när bebyggelsen tillkom.

År 1957 är ett märkesår för LKAB som nu blev nästan helt statligt.

Municipalsamhället avvecklades 1960 och både Malmberget och Koskullskulle blev en del av Gällivare kommun. Ungefär samtidigt framstod två stora förändringsfaktorer för Malmbergets del: det blev klart att det i framtiden skulle bli nödvändigt att bryta malm under samhället och att järnvägen skulle flytta från centrum.

Järnvägsområdet planlades 1964 och här samt på stadsplaneområdet intill växte nu ett nytt modernt centrum fram, med köpcentrum, bostäder, butiker, skolor och fritidanläggningar som sporthall och simhall. Focuskvarteret med det karakteristiska höghuset byggdes under 1960-talets första år.

Samhällets stagnation – efter 1970

Expansionen i Malmbergets västra del, skedde ungefär samtidigt som rivningar utplånade samhällets historiska centrum. På 1960-talet började gropens utbredning att påverka samhällsutvecklingen. Samtidigt började rationaliseringar inom gruvdriften medföra att arbetstillfällena blev färre.

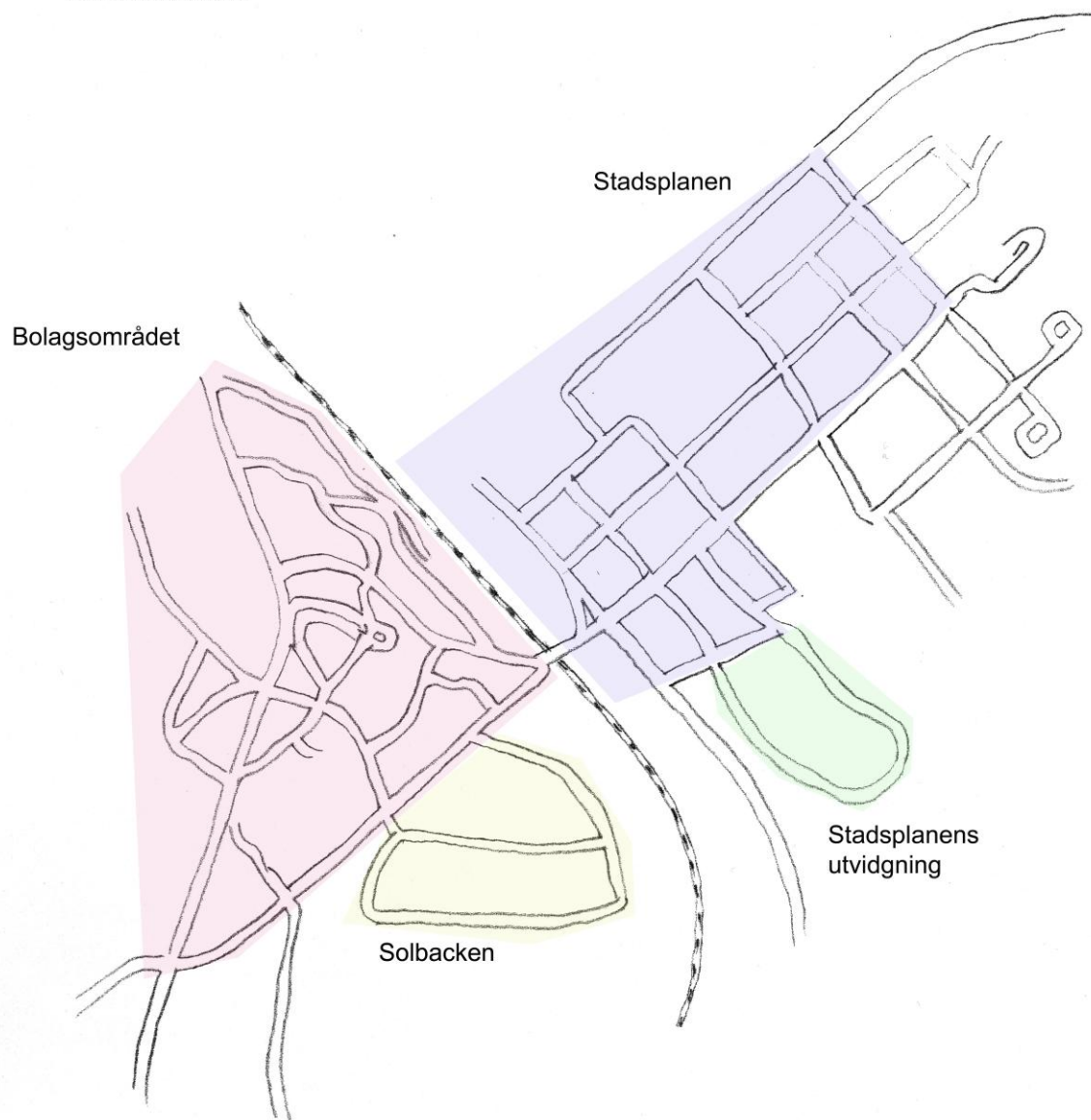
Den första stora rivningen i Malmberget verkar ha varit när läroverket vid Kaptensvägen som revs på 1970-talet. Nya Folkets hus, Nordan, invigdes 1973, samtidigt som det gamla folkets hus revs. Allhelgonakyrkan flyttades 1974. År 1976 blev LKAB helt statligt.

Koskullskulle expanderade i viss mån ännu under 1970-talet. Inom stadsplanen skedde viss förtätning och inom bolagsområdet genomfördes rivningar bland annat för att ge plats för ett nytt bostadsområde vid Apatitvägen. Allaktivitetshus och skola, senare Myranskolan, uppfördes på stadsplaneområdet på 1980-talet.

Karta över de beskrivna områdena i Malmberget.

Koskullskulle

Karta över de beskrivna områdena i Koskullskulle.

Källor och litteratur

Otryckt källor

Gällivare

Gällivare kommun: handlingar från Centralarkivet, bygglovhandlingar från Miljö- och Byggkontoret samt
Bevarandeplan för den kulturhistoriska bebyggelsen i Gällivare, Malmberget, Koskullskulle.
Gällivare kommuns planavdelning och NAB Konsult, Luleå 1984.

Luleå

Norrbottnens museums arkiv: Malmberget och Koskullskulle:
Bebyggelsinventering 1995.

Malmberget

LKAB:s ritningsarkiv: byggnadsritningar
Församlingsarkivet: handlingar ang gravkapellet.

Stockholm

Arkitekturmuseums ritningsarkiv

Litteratur

Ahlström, Gunnar, *De mörka bergen: En krönika om de lappländska malmfälten*, Stockholm 1966.
Barck, Åke, *LKAB:s historia*, Malmberget 2001.
En historisk resa, LKAB 2007.
Forsström, Gösta, *Malmberget: Malmbrytning och bebyggelse*, Gällivare 1973.
Gräv där du står: Malmberget del 1 & 2, 1978-79.
Hansson, Staffan, "Malm, räls och elektricitet: skapandet av ett teknologiskt megasystem i Norrbotten 1880-1920", *Den konstruerade världen: Tekniska system i historiskt perspektiv*, Eslöv 1998.
Hjortfors, Lis-Mari, *Vi har våra rötter både här och där: Om människor och miljöer Koskullskulle under 100 år*, 1998.
Holmstedt, Erik & Sörlin, Sverker, *Inte längre mitt hem*, 2008.
Johansson, Britt-Inger, "Allhelgonakyrkan i Malmberget", *Norrbotten 2007*.
Johansson, Karin, *Vid kanten av Gropen: Människors upplevelser av att bo i Malmberget idag*, 1995.
Koskullskulles historia: Elevarbete – Kulturprojekt, 1987-88.
Koskullskulle 1897-1982: Ett grupparbete, 1982.
LKAB – en historisk summering, Mediafolket 1995.
Littke, Göran, *Malmberget 1888-1963*, Malmberget 1963.
Norrbottnens teknologiska megasystem. Länsstyrelsen i Norrbottens län. Luleå 2001.
Persson, E Bertil, "Koskullskulle stn", *Karven 3/86*, 1986.
Sandström, AHG, "Malmberget", *Norrbotten av skilda författare*, Göteborg 1921.
Svensson, Birgitta & Wetterberg, Ola (red.), *Malmberget: Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser – en fallstudie*, Stockholm 2008.

Internetpubliceringar

Boverket

Utvecklingen anseende fysisk planering och byggande i Malmfält. Slutrapport december 2009.

<http://www.boverket.se/Planera/Aktuellt-om-planering/Fysisk-planering-och-byggande-i-Malmfalten/>

Gällivare kommun

Bebyggelsemiljöer i Malmberget/Koskullskulle/ Gällivare: en kulturmiljöanalys, 2007

http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/modernt_kulturarv/dokumentation_malmfalt_en.html

Fördjupad översiktsplan 2008-2025

<http://www.gellivare.se/sv/Kommun/Bygga--Bo/Oversiktsplan1/Fordjupad-oversiktsplan/>

Riksantikvarieämbetet

http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/modernt_kulturarv/dokumentation_malmfalten.html

Björckebaum, Mia & Mossberg, Monica, *Kan kulturhistoriskt värde flyttas?*

Hedlund, Anders & Kofoed Schröder, Josefin, *Levnadsförhållanden i Gällivare-Malmberget-Koskullskulle - reflektioner över planering och miljöbedömning.*

Lamming, Peter, *Hur kan folkhälsan tillgodoses i samband med flyttning?*

Olsson, Krister & Adolphson, Marcus, *Stadsstruktur, kulturvården och identitet.*

Framtida flytt av Kiruna stad.

Slutrapport för Riksantikvarieämbetets uppdrag att följa och stödja utvecklingen i Malmfält.